

МОНГОЛ УЛСЫН ЯСТАНГУУДЫН ТОО, БАЙРШИЛД ГАРЧ БУЙ ӨӨРЧЛӨЛТҮҮДИЙН АСУУДАЛД

*М. Баянтөр
Доктор, МУИС-ийн профессор, МУИС, Газарзүй- Геологийн
факультет, Нийгмийн газарзүй- Аялал жуулчлалын
тэнхимийн багш.
Г. Нямдаваа
Доктор, дэд профессор, УИХ- ын гишүүн.
З. Баярмаа
Газарзүйч, бүс нутаг судлаач магистр*

Өнөөдөр манай оронд хорь гаруй ястан оршин сууж байна. 2000 оны байдлаар манай улсын хүн амын 92.8 хувийг халх, казах, дөрвөд, буриад, баяд ястан 7.2 хувийг бусад ястанууд эзэлж байна. Нийт хүн амын 81 хувийг халх ястан эзлэн дийлэнх олонхи болж, монгол ахуй, зан заншил, нийгэм эдийн засгийн онцлогийг бүрдүүлж байна.

Энэхүү ажилд Монгол Улсын ястнуудын өсөлт болон байршилтад гарсан өөрчлөлтүүдийг тооллогын онуудаар харьцуулж үе тус бүрийн онцлогийг авч үзсэн байна. Ястнуудын өсөлтөд хүн амзүйн үзүүлэлтүүд, түүний дотор насны бүтцийн ялгаатай байдал ихээхэн нөлөөлж байна. Түүнчилэн ястнуудын нутагшилт, түүнд гарч байгаа өөрчлөлт ч харилцан адилгүй байна. Хэдийгээр хүн амын өсөлт, шилжилт, нутагшилт ийнхүү харилцан адилгүй дүр зурагтай байгаа ч монгол үндэстнийг бүрдүүлж байгаа ястнуудын дотор элдэв хэлбэрийн тэмцэл, ястан хоорондын зөрчил байхгүй юм..

Нэг талаар Үндсэн хуулийн дагуу иргэд хүссэн газартаа амьдран суух эрхээр хангагдсан, нөгөө талаас даяарчлагдаж байгаа өнөө үед үндэстэн ястан бүр өөрийн өвөрмөц ёс заншил, соёл, уламжлалын ололттой зүйлүүдээ хадгалан хамгаалах, үр хойч үедээ өвлүүлэх талаар санаачлагатай ажиллах шаардлагатай байгааг бүтээлд тусгажээ.

Монгол Улсын нийт хүн амд үндэстэн, ястнууд ямар байр суурь эзэлдэг, тэдгээрийн байдал хэрхэн өөрчлөгдөж байгааг тодорхойлох нь хүн амын газарзүйн судалгааны нэг гол зүйл байдаг. Манай улс нийт 9 удаа хүн амын тооллогыг явуулсан бөгөөд 1956 оноос хойш их тооллогыг статистикийн байгууллага мэргэжлийн хэмжээнд бэлтгэн явуулж, боловсруулсан байна. Иймд бид үндэстэн, ястнуудын эзлэх хувь, түүний өөрчлөлтийн онцлогийг илрүүлэхийн тулд эхний ээлжинд 1956, 2000 онуудын хүн амыг тооллогын материал дээр харьцуулан шинжилж үзэв. Халх ястан нь манай орны нийт хүн амд дийлэнх олонхийг бүрдүүлдэг хамгийн том угсаатны бүлэг бөгөөд энэ хугацаанд эзлэх хувийн жин тасралтгүй өссөөр ирсэн байна. Халх ястны дараа нийт хүн амын 4,3 хувийг эзлэж байгаа казахууд орж байна. Дөрвөд, баяд, буриад, дарьганга, захчин, урианхай зэрэг бусад ястангууд нь нийт хүн амын 1,1-2,8 хувийг тус тус эзлэж байна. Нийт хүн амд халх ястны эзлэх хувь 1956 онд 75,6 хувь байснаа 2000 онд 81,5 хувь болж бусдаасаа түлхүү өссөн нь 1992 оноос хойш казах иргэдийн шилжилттэй холбоотой.

Хүснэгт 1. Монгол Улсын нийт хүн амд ястны эзлэх хувь. 1956-2000 тооллогоор.

Ястан үндэстний нэр	Халх	казах	Дөрвөд	буриад	баяд	дарьганга	Урианхай	Захчин	дархад	торгууд	өөлд	хотон	мянгад	барга	үзэмчин	бусад
1956 он	75.6	4.3	3	2.9	1.9	2	1.9	1.3	1.9*	0.6	0.6	0.3	0.3	0.3	0.2	1.7
2000 он	81.5	4.3	2.8	1.7	2.1	1.3	1.1	1.3	0.7	0.5	0.6	0.4	0.2	0.1	0.1	0.7

Эх үүсвэр: ҮСГ, Статистикийн эмхэтгэл, 2000

Тэмдэглэл: Дархад*- 1956 оны хүн амын тооллогын материалд дархад ястанг урианхай ястантай хамтатгасан тул 1963 оны тооллогын дүнгээр авав.

1956 оноос хойш нийт хүн амд баяд, захчин, өөлд, хотон ястнуудын эзлэх хувь тогтвортой хадгалагдсаар ирсэн бөгөөд үзэмчин, барга, буриад, болон бусад гэсэн ангилалд багтаж буй ястнуудын тоо нэмэгдсэн ч гэсэн нийт хүн амд эзлэх хувь нь буурсан байна. Энэ нь эдгээрээс бусад ястангуудын хүн ам илүү их өссөн болон халх ястны хүн амын тоо зарим тохиолдолд механикаар өсөж байсантай холбоотой юм.

Зураг 1. Монгол Улсын нийт хүн амд халх ястны эзлэх хувийн өсөлт

Манай улсын ястангуудын хүн амын өсөлт хэрхэн явагдаж ирснийг олон жилийн тооллогын материалд тулгуурлан өөр хооронд нь харьцуулж үзье. 1956 оноос өмнөх хүн амын тооллогын материалд боловсруулалт хийгдээгүй байсан тул түүнээс хойшхи тооллогын материалыг ашиглан эхний ээлжинд ястан тус бүрийн үнэмлэхүй тоогоор харьцуулан үр дүнг хүснэгт 2-т харуулав.

**Хүснэгт 2 Монгол Улсын үндэстэн, ястны тоон өсөлт
(1956-2000 он хүртэл)**

Үндэстэн ястан	Он					
	1956	1963	1969	1979	1989	2000
Бүгд	845481	1017162	1188271	1538980	1987274	2365269
Халх	639141	775376	911079	1235806	1610424	1934674
Казах	36729	47735	62812	84305	120506	102983
Дөрвөд	25667	31339	34725	45053	55208	66706
Буриад	24625	28523	29772	29802	35444	40620
Баяд	15874	19891	25479	31053	39233	50824
Дарьганга	16852	18587	20603	24564	29040	31909
Урианхай	15772	14399	15662	18957	23478	25183
Захчин	10833	13140	15057	19475	22998	29766
Дархад	**	8826	10174	10716	14757	19019
Торгууд	4729	6028	7119	8617	10050	12628
Өөлд	4907	5614	6876	8857	9188	14634
Хотон	2603	2874	4056	4380	6076	9014
Мянгад	2518	2712	3222	4173	4760	6028
Барга	2458	2343	2305	1999	2130	2506
Үзэмчин	2046	2070	2127	2030	2086	2386
Орос	13444	8905	1433	196	140	158
Хятад	16157	21981	725	344	247	173
Бусад	11125	6819	35045	8653	1509	8128

Эх сурвалж *-Могол Улсын хүн ам Статистик 70 жил, УБ 1994

-Хүн ам, орон сууцын 2000 оны тооллого., УБ 2001

Тэмдэглэгээ- ** - 1956 оны хүн амын тооллогоор Дархад ястанг Урианхай ястантай хамтатган тоолсон байна.

Энэхүү бодит тоон үзүүлэлтээс өсөлтийн явц, хэлбэлзлэлийг илүү тодорхой гаргах зорилгоор ястан тус бүрийн хүн амын тоо тухайн үед жилд дунджаар ямар байсныг тооцон харьцуулалт хийж, үе тус бүрийн онцлогийг авч үзье.

**Хүснэгт 3 Монгол Улсын ястны жилийн дундаж өсөлт, хувиар.
(1956-2000 оны тооллогоор)**

Үндэстэн, ястан	1956-1963	1963-1969	1969-1979	1979-1989	1989-2000
Халх	2.7	2.7	3.1	2.6	1.8
Казах	3.8	4.6	2.9	3.6	-1.5
Дөрвөд	2.8	1.7	2.6	2.0	1.9
Буриад	2.1	0.7	0.01	1.7	1.3
Баяд	3.2	4.2	1.9	2.3	2.6
Дарьганга	1.4	1.7	1.7	1.6	0.9
Урианхай	-1.2	1.4	1.9	2.1	0.7
Захчин	2.7	2.3	2.6	1.6	2.6
Дархад	0	2.4	0.5	3.2	2.5
Торгууд	3.5	2.8	1.9	1.5	2.3
Өөлд	1.9	3.4	2.5	0.3	4.7
Хотон	1.4	5.9	0.7	3.3	4.0
Мянгад	1.1	2.9	2.6	1.3	2.4
Барга	-0.6	-0.2	-1.4	0.6	1.6
Үзэмчин	0.2	0.4	-0.4	0.2	1.3
Дундаж өсөлт	1,6	2,5	1,5	1,8	1,9

Эх сурвалж *-Могол Улсын хүн ам Статистик 70 жил, УБ 1994

-Хүн ам, орон сууцын 2000 оны тооллого., УБ 2001

Монгол Улсын ястны жилийн дундаж өсөлт харилцан адилгүй бөгөөд 1956-1963 оны хоорондох жилийн дундаж өсөлт 1,6 хувь байгаагаас үзвэл тухайн хугацаанд хүн амын өсөлт казах, торгууд, баяд ястны хувьд хамгийн өндөр буюу дундаж өсөлтөөс 2 дахин их байна. Харин урианхай ястан тооны хувьд өсөөгүй харин ч буурсан нь 1956 оны тооллогоор Дархад Урианхай ястанг хамтатган тоолсон, 1963 онд тус тусад нь тоолсонтой холбоотой юм. 1956-1963 оны хоорондох өсөлт нь -1,2 хувь болсон байна. Барга ястны өсөлт -0,6% хувиар буурсан тухайн үеийн хүн амын тооллогын үед барга ястан нь өөрсдийгөө халх гэж бүртгүүлэх болсонтой холбоотой байж болох юм. 1963-1969 оны хооронд ястны жилийн дундаж өсөлт 2,5 хувь байгаа бөгөөд нийт угсаатан ястны хувьд харьцангуйгаар өсөлт ихэсжээ. Харин хотон, казах, баяд ястны өсөлт илүү байгаа ба дархад, захчин, халх ястны өсөлт дундаж орчимд, харин хамгийн бага өсөлттэй ястанд буриад, үзэмчин орж байна. Барга ястны өсөлт нь өмнөх үеэсээ буурчээ. 1969-1979 оны хоорондох нийт хүн амын жилийн дундаж өсөлт 1,5 хувь байгаа нь өмнөхөөс буурсан байна. Гэвч үзэмчин барга, бусад ястны хүн амын өсөлт тогтвортой байна. Энэ үе нь манай улсын хүн амын өсөлтийн оргил үе бөгөөд барга, үзэмчин болон зарим ястан өөрсдийгөө халх гэж бүртгүүлэх болсны улмаас халх ястны өсөлт тасралтгүй нэмэгдэж, зарим нэг ястны өсөлт буурсан мэт харагдах явдал гардаг байв.

1979-1989 оны хоорондох ястны жилийн дундаж өсөлт 1,8 хувь байгаа бөгөөд барга, үзэмчин ястны тоон өсөлт өмнөх үеүдээс бага зэрэг нэмэгдсэн боловч хамгийн бага өсөлттэй хэвээр байна. Хамгийн өндөр өсөлттэй (3.6 хувь) нь казах ястан байгаа нь өмнөх үеүдтэй харьцуулахад тогтвортой байна. Харин өөлд, дөрвөд, мянгад ястнуудын өсөлт өмнөхөөсөө буурчээ. Энэ нь эдгээр ястан өөрсдийгөө халх гэж бүртгүүлэх болсон, мөн хүн амынх нь дунд ахмад насны хүн амын эзлэх хувийн жин их байдаг зэргээр тайлбарлагдана. Ер нь угсаатан зүйчдийн судлаж бичсэнээр цөөн тоотой угсаатан, ястанг социализмийн үед өөрсдийгөө халх гэж бүртгүүлэх болсон нь тухайн үеийн нийгэм, улс төрийн байдалтай холбоотой юм. Энэ нь тухайн ястны хүн амын тоо буурах, нөгөө ястны тоо нэмэгдэхэд мэдэгдэхүйц нөлөөлж байв. 1989-2000 оны хоорондох ястны дундаж өсөлт 1,9 хувь байгаа бөгөөд барга, үзэмчин ястны хүн амын өсөлт нэмэгдэж, улсын дунджид ойртсон байна. Харин казах ястны өсөлт 1,5 хувиар буурсан нь 1992 оноос хойш Монгол Улсын казах иргэд “Хөдөлмөрийн гэрээ” гэдэг ерөнхийлсөн нэрийн дор Казахстанд бөөнөөрөө очих болсонтой холбоотой юм. Үүнийг үндэсний хэл соёл, үр удмаа бодсон түүхийн гүнзгий учир шалтгаантай гэж тайлбарлаж байсан билээ. Гэвч үнэн хэрэг дээрээ төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгаас зах зээлийн тогтолцоонд шилжих явцад гарсан амьдралын бэрхшээл нөлөөлсөн нь тодорхой. 1994 онд Казахстан, Монгол Улсын хооронд Казахстанд сайн дураараа нүүн очих журам ба иргэний харьяаллын тухай боловсруулсан гэрээгээр, хэрэв Монгол Улсын казахууд Казахстаны харьяат болно гэвэл Монгол Улсын харьяатаас гарсан байх шаардлагатай юм.

1991 оноос хойш Монгол Улсаас 65 мянга орим казахууд Казахстанд шилжин суурьшжээ. Тэдний олонхи нь Казахстан улсын иргэн болох хүсэлт гаргасан байна. Казахстаны тал бараг 32 мянган хүнийг (31884) өөрийн харьяатад авсан гэж 2001 онд албан ёсоор мэдэгджээ. /1.х-3/

Бусад ястны өсөлттэй харьцуулахад казахуудын өсөлт их байгаа нь нэг гэр бүл дэх хүүхдийн тоо их, төрөлт их байдагтай холбоотой.

Дээрхи ястны хүн амын өсөлтийн харилцан адилгүй байдалд үндэслээд дараах 4 бүлэгт ангилж болохоор байна. Энэ нь бидний судалгааны үр дүнд тулгуурласан хүн амын өсөлтийн онцлогоор хийсэн ангиллын оролдлого юм.

Хүснэгт 4. Монгол Улсын үндэстэн, ястнуудын жилийн дундаж өсөлтийн ангилал.

Ангилал	Үзүүлэлт	1956-1963	1963-1969	1969-1979	1979-1989	1989-2000	Дундаж
Хамгийн их өсөлттэй	>4		Хотон, казах, баяд			Хотон, өөлд	
Өсөлт ихтэй	4-2	Казах, баяд, торгууд, дөрвөд, халх, буриад, захчин	өөлд, мянгад, захчин, торгууд, дархад, халх,	Халх, казах, дөрвөд, захчин, өөлд, мянгад	Казах, халх, дөрвөд, баяд, урианхай, дархад, хотон	Баяд, захчин, дархад, торгууд	Хотон, баяд, казах, халх, өөлд, торгууд, захчин, дөрвөд, дархад
Бага өсөлттэй	2-0	Өөлд, хотон, мянгад, дарьганга, үзэмчин	Дөрвөд, буриад, дарьганга, урианхай, үзэмчин	Баяд, урианхай, дарьганга, дархад, торгууд, хотон,	Буриад, дарьганга, захчин, торгууд, өөлд, мянгад, барга, үзэмчин	Халх, дөрвөд, буриад, дарьганга, урианхай, мянгад, барга, үзэмчин	Мянгад, дарьганга, буриад, урианхай, үзэмчин
Өсөлтгүй	0>	Урианхай, барга	Барга	Буриад, барга, үзэмчин		Казах	Барга

Эх сурвалж * -Могол Улсын хүн ам Статистик 70 жил, УБ 1994
 -Хүн ам, орон сууцын 2000 оны тооллого., УБ 2001

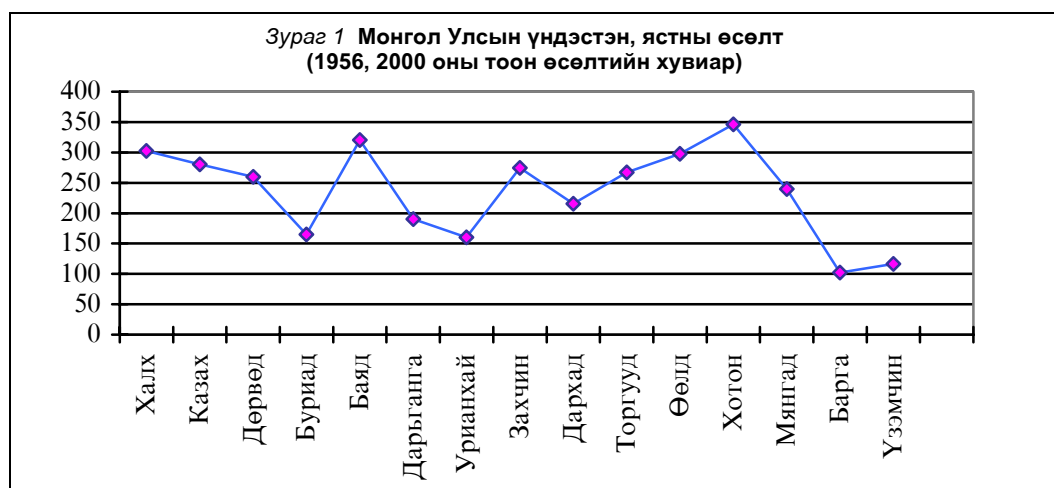
Угсаатан, ястны өсөлтийн явцыг тухайн жилийн дундаж өсөлтөөр гаргахаас гадна 1956 оноос хойшхи 44 жилийн дараах хугацаатай харьцуулан авч үзэхэд хотон, баяд, халх ястан бараг гурав дахин өссөн байхад барга, үзэмчин ястны тоо бараг нэмэгдээгүй шахам байна.

Хүснэгт 5 Монгол Улсын үндэстэн, ястны тоон өсөлтийн харьцуулалт (1956, 2000 оны үзүүлэлтээр)

Үндэстэн, ястан	1956	2000	Өсөлтийн ерөнхий хувь
Халх	639141	1934674	302,7
Казах	36729	102983	280,4 ¹
Дөрвөд	25667	66706	260
Буриад	24625	40620	165
Баяд	15874	50824	320,2
Дарьганга	16852	31909	190
Урианхай	15772	25183	160
Захчин	10833	29766	274,7
Дархад	8826*	19019	215,4

Торгууд	4729	12628	267
Өөлд	4907	14634	298
Хотон	2603	9014	346,3
Мянгад	2518	6028	240
Барга	2458	2506	102
Үзэмчин	2046	2386	116,6
Дундаж өсөлт			235,8

Эх сурвалж *-Могол Улсын хүн ам Статистик 70 жил, УБ 1994
-Хүн ам, орон сууцын 2000 оны тооллого., УБ 2001

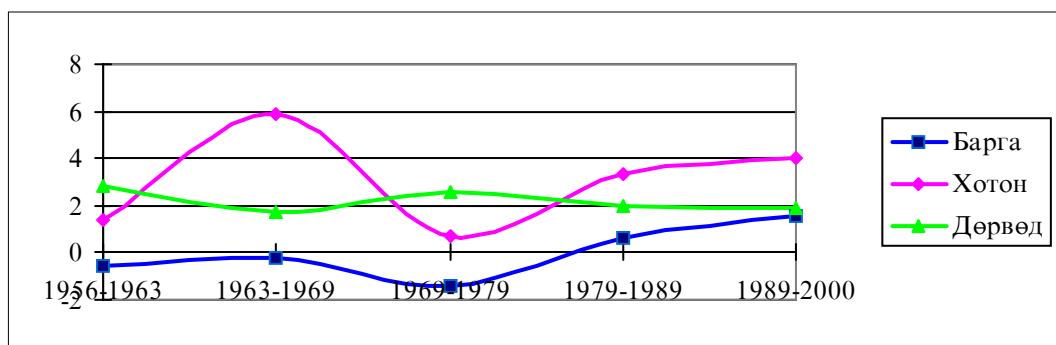

Монгол оронд 1921 оны хувьсгал ялж улмаар 1950- иад оноос улс орон тайван замаар хөгжих болсон тэр цагаас эхлэн үндэстэн ястан бие биендээ аажмаар ойртон нягтарснаас ялгагдах зарим онцлог нь бүдгэрэх болсон. 1960-иад оноос хотжих процесс улам хүчтэй явагдаж эхэлсэн тэр цагаас угсаатан, ястан нь хот суурин газар бараадан суурьших болж ингэснээр хот маягийн амьдралд орж, түүндээ зохицон хэл яриа, ахуй, оюуны, соёлын харилцан ижил хэв шинжид алгуур шилжсээр байна. Харин хөдөө орон нутаг, алс бөглүү сумдад буй (Хөвсгөл аймгийн нутагт буй Цаатан ястан гэх мэт) зарим ястан одоог хүртэл ястны өвөрмөц байдлаа илүүтэй хадгалсаар байна.

Юуны өмнө 1992 оны Үндсэн хуульд "Монгол Улсын иргэн оршин суух газраа өөрөө сонгоно"-гэсэн хуулийн заалт гарсан нь үндэстэн, ястныг ойртуулан нэгдэн нийлэх, үйл явцад нөлөөлж байна.

Ястны өсөлт харилцан адилгүй байгаа нь тэдний тархалт, суурьшилт, хөдөлмөр эрхлэлт, нас хүйсийн бүтэцтэй холбоотой. Энэ харилцан адилгүй байдлыг барга, дөрвөд, хотон ястны өсөлтөн дээр харьцуулан үзүүлээ. Хотон ястны тоо бусад ястны тоотой харьцуулахад бага боловч жилийн дундаж өсөлт нь хамгийн их байна.

Зураг 2 Барга, дөрвөд, хотон ястны хүн амын өсөлт (1956-2000 он)

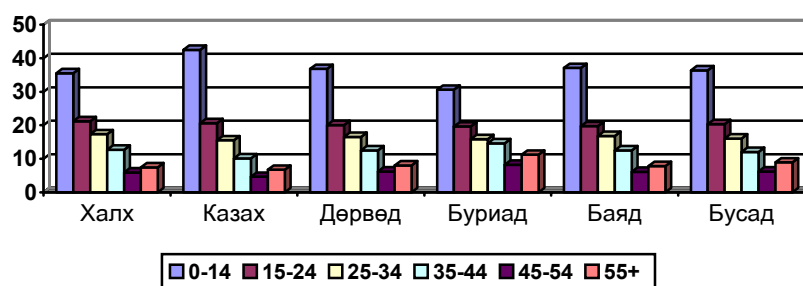
Одоо бид Монгол Улсын ястны насны бүтцийн онцлогийг авч үзье. Монгол орны ястангуудын эзлэх хувь, өсөлтийн байдал өөр хоорондоо ихээхэн харилцан адилгүй болохыг өмнөх хэсэгт бид авч үзлээ. Энэ харилцан адилгүй байдалд хүргэж байгаа байгаль, нийгэм, эдийн засгийн олон хүчин зүйлүүдийн дотор хүн амын өөрийн бүтэц бүрэлдэхүүний байдал ихээхэн үүрэг гүйцэтгэдэг. Үүний нэг үзүүлэлт нь ястны насны бүтэц харилцан адилгүй байгаа явдал юм. Энэ онцлогийг илрүүлэхийн тулд голлох зарим ястны насны бүлгийг харьцуулан авч үзэв.

Хүснэгт 6 Монгол Улсын ястны эзлэх хувь, насны бүлгээр (2000он)

Насн бүлэг	Халх	Казах	Дөрвөд	Буриад	Баяд	Бусад
Бүх хүн ам	1934674	102983	66706	40620	50824	169462
0-14	35.5	42.5	36.8	30.6	37.1	36.4
15-24	21.2	20.6	20.0	19.6	19.7	20.3
25-34	17.3	15.5	16.5	15.8	16.8	16.0
35-44	12.7	10.1	12.5	14.6	12.5	12.0
45-54	5.9	4.6	6.2	8.2	6.1	6.2
55+	7.4	6.7	8.0	11.2	7.8	8.9
Бүгд	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Эх сурвалж Хүн ам, орон сууцын 2000 оны тооллого., УБ 2001

Зураг 3 Монгол Улсын ястны насны бүтэц, хувиар. (2000 он)

Хүснэгт 6, зураг 3-аас харахад ястан бүрийн насны бүтэц өөр хоорондоо ихээхэн ялгаатай байна. Тухайлбал: казах иргэдийн дунд 15 хүртэлх насны хүүхэд 43 хувийг эзэлж байгаа нь бусад ястантай харьцуулахад хамгийн залуу бүтэцтэй болохыг илэрхийлж байна. Энэ нь казах эмэгтэйчүүдийн төрөлт бусад ястнаас харьцангуй өндөр байдагтай холбоотой. Харин буриад ястны дотор өндөр настнуудын эзлэх хувь өндөр байна. Эдгээрээс хамаараад үндэстэн, ястны өсөлтийн явц, ирээдүйн төлөв байдал харилцан адилгүй болдог байна.

1990-д оноос хойш манай улсын нийгэм-эдийн засгийн байдалд ихээхэн өөрчлөлт орсон нь үндэстэн, ястны нутагшилтанд тодорхой хэмжээгээр нөлөөлж байна. Учир нь хөдөөд нутаг эзгүйрч, зах зээлийн хэрэгцээ, бөөгнөрлийг дагасан чадварлаг нэг хэсэг нь, нөгөө талаас амьдралын эх үүсвэргүй болсон зарим нь хот суурин газар бараадан сургууль соёл эзэмшиж, хүн амын шилжилт эрчимжиж байгаа нь цус ойртох зэрэг нийгмийн сөрөг үзэгдлүүд гарах нөхцлийг үгүй болгох сайн талтай. Харин ястан, үндэстний өвөрмөц онцлог, ялангуяа уламжлалт зан заншлынхаа эерэг сайн талыг нь хадгалан үлдээх талаар анхаарах хэрэгтэй юм.

Одоо бид ястны нутагшилтанд гарсан өөрчлөлтийг авч үзье.

Хүн амын шилжих хөдөлгөөнд тусгайлан тогтоосон засаг захиргааны болон газарзүйн нэгжүүдийн хооронд, түүнчлэн газар нутгийн байршлын хувьд явагдах хүн амын суурьшлын өөрчлөлтийг хамааруулна.

Хүн амын шилжих хөдөлгөөнд хотууд нийгэм, эдийн засгийн дэвшил, шинэчлэлт, соёл боловсролын татах төв болдог ба шилжилт нь амьдралын шинэ бололцоо, өөрчлөх боломж нь болдгоороо онцлог юм. Манай улсын хувьд 1960-аад оноос хотжих процесс эрчимжин, хот суурин газар бараадах их нүүдэл эхэлсэн бөгөөд, шинээр ашигт малтмалын нөөц, орд газруудыг ашиглах шинэ шинэ үйл ажиллагааны нөлөөгөөр хүн амын шилжих хөдөлгөөн эрчимжсэн.

Хүн амын шилжих хөдөлгөөнд залуу үеийнхэн илүү их хувийг эзэлдэг нь тэдний сурч боловсрох, шинэ амьдрал эхлэх зэрэг үйл ажиллагааны дүн юм.

Хүн амын шилжилтээс ястны шилжилтийг ялган үзэх нь бэрхшээлтэй бөгөөд нийгэм, эдийн засгийн нөхцөл, нөлөөллөөр бий болдог шилжилт нь үндэстэн, ястны хэсэг бүлгээрээ нүүн, очсон газраа тухайн ястны бөөгнөрлийг үүсгэдэг байна. Үүний нэг тод жишээ бол 1990 оос хойш шинэ Үндсэн хуулийн заалтын дагуу өнөөдөр Улаанбаатар, Дархан, Эрдэнэт хотуудыг тойрсон суурьшлын шинэ хэлбэрүүд бий болж байна. Статистикийн мэдээ материалаас үзвэл 1989 онд Дархан-Уул аймагт Дөрвөд ястны эзлэх хувь 2,9 байсан 2000 оны тооллогын үед 4,2 хувь болон өссөн байна. Мөн баяд ястны эзлэх хувь 1989 онд 1,6 хувь байсан бол 2000 онд 3,5 хувь болон өсчээ. Энэ нь хүн амын шилжих хөдөлгөөнийг чөлөөтэй болгон, иргэд өөрийн ажиллаж, амьдарч чадах орон зайгаа өөрөө сонгон, тэмүүлж амьдрах нийгмийн шаардлагатай холбоотойгоор бий болсон шилжилт юм. Харин Төв хэсгийн үйлдвэржсэн бүсэд хүн ам өссөн байхад Баруун аймгуудад дээрхи ястны өсөлт харьцангуйгаар буурсан байна

Халхчуудын нутаглах газар нутгийн талбай их, хүн амын нягтшилт харилцан адилгүй, тэдний нутаглаж байгаа төв ба умард нутаг дахь үйлдвэрлэх хүчний хөгжлийн хурдац, төвлөрөл манай улсад хамгийн өндөр байсантай уялдаж хүн амын шилжих хөдөлгөөн эрчимжин, хүн

амын байршил нутагшилтанд орон нутаг, аймгийн төдийгүй улс орны хэмжээнд ихээхэн өөрчлөлт гарчээ. Халхчуудын 40 хувь нь шилжих хөдөлгөөнд хамрагдаж, улс орны аль ч хэсэгт оршин сууж байсан хэдий ч шилжигсдийн ихэнх нь хотууд, тосгон суурингууд болон Төв, Сэлэнгэ, Булган аймгийн газар тариалан голлон эрхэлдэг сумдад шилжин суурьшжээ. Халхчуудын энэхүү байршилт, шилжих хөдөлгөөн нь Монголчуудын шилжих хөдөлгөөний төрх байдлыг тод хадгалсан байна.

Баян-Өлгий аймгийн Ногооннуур сумын нутагт 1930-аад он хүртэл дөрвөд ястнууд нутаглаж байсан бөгөөд 1950-аад оноос эхлэн шилжин суурьшсаар одоо энэ суманд цөөн тооны өрх үлджээ.

Үндэстэн, ястны нутагшилт, түүнд гарсан үндсэн өөрчлөлтүүд дотроос буриадууд нэн өвөрмөц ул мөр үлдээсэн. Энэхүү үйл явдлуудаас 1918 оноос хойшхи үеийг нь тодруулан дурьдвал:

- 1918-1924 онуудад Буриад Монголоос Монгол нутаг руу чиглэсэн нүүдэл эхэлсэн. 1921 онд Д.Сүхбаатар, С.Данзан нар Зөвлөлт Оросын удирдлага (В.И.Ленин, В.Чечерин)-тай уулзахдаа 7 зүйл асуудал тавьсны нэг нь буриадууд Монголд нүүж ирэхэд чөлөөтэй боломж олгох тухай асуудал байсан. Энэ талаар нааштай тохиролцоонд хүрч 1923-1924 онд Монголын Засгийн газарт буриадын асуудал хариуцсан хороо байгуулагдаж, Ерөөгийн, Ононгийн, Улзын буриад хошууд зохион байгуулж байжээ. /7.х-33/
- 1924 оны 10-р сарын 28-нд БНМАУ-ын Засгийн Газрын 42-р хурал, Улсын Анхдугаар Их Хурлаас (тэр үеийн нэр томъёогоор) 4316 буриад өрхийн 16093 иргэнийг Монгол Улсын харьяатад хуульчлан бататгав хэмээн БНМАУ-ын Анхдугаар Их Хурлын протоколд тэмдэглэсэн байдаг юм.
- Казахууд баруун Монголд 1860-1870 оны хооронд орж ирсэн. Ингээд 1868-1875 хоорондох хугацаанд тодорхой газар нутаг эзэмшин, суурьшиж эхэлсэн бөгөөд энэ хугацаанд ойролцоогоор 10000 орчим казах иргэд Монголд орж ирсэн байна. Тэд Ховд голын эх, одоогийн Сагсай, Улаан Хус, Цэнгэл, Даян сумуудын нутагт урианхай ноёдоос газар түрээслэн авч суурьших болжээ. 1912 онд Монголын баруун хязгаарт гарсан үймээний үед казахууд ихээр хэлмэгдэж, казахуудын нэг хэсэг нь Алтайн уулсыг даваж Шинжаан руу, нөгөө хэсэг нь Оросын нутагт орж Чүйн гол орчим нутаглаж байгаад 1913-1914 онд Ар Монголын баруун хязгаар нутагт буцан ирж суурьшсан байна.

Байршилтын өнөөгийн онцлог

Үндэстэн, ястан бүр оршин суугаа нутгийн байгалийн нөхцөл, нийгэм, эдийн засгийн орчин нөхцөлдөө зохицуулан аж ахуйгаа эрхлэн явуулах үйлдвэрлэлийн өвөрмөц дадлага, туршлага хуримтлуулж зарим нь өвөрмөц орон сууц, суурин газрыг үүсгэн бий болгосон байдаг. Эдгээр өвөрмөц онцлогууд нь орчин үеийн хүн амын байршилт, шилжих хөдөлгөөн, эдийн засгийн амьдралд зохих хэмжээгээр нөлөөлдөг болохоор ийм өвөрмөц аж ахуйн хэвшил, дадал туршлагыг судлах нь хүн амын газарзүйн нэг гол судлах зүйл болж байна. /20.х-73/

Монгол нутагт одоогийн байдлаар монгол, түрэг угсааны гуч шахам ястнууд амьдарч байгаа бөгөөд монгол угсааны ястан нийт хүн амын 93,5 хувийг эзлэн нийт нутаг дэвсгэрийн 97 хувьд нь тасралтгүй үргэлжилсэн нутагшилттайгаар оршин суудаг.

Монгол үндэстнийг бүрдүүлэх эдгээр 20 гаруй угсаатан, ястнаас **халх ястан** хамгийн их хувийг (81 хувь) эзлэх бөгөөд Архангай, Баянхонгор, Говь-Алтай, Дорноговь, Завхан, Өвөрхангай, Өмнөговь, Сэлэнгэ, Төв, Булган, Сүхбаатар, Дорнод, Хэнтий, Хөвсгөл аймгийн ихэнх нутаг, Ховд аймгийн Буянт, Дарви, Цэцэг, Чандмань сумд, Мөст сумын зүүн хагас, Увс аймгийн Баруунтуруун, Завхан, Зүүнхангай, Өндөрхангай, Цагаанхайрхан сумдын нутгаар оршин сууна.

Хотгойд ястан нь Завхан аймгийн Нөмрөг, Баянхайрхан, Баянтэс сумдад 1,4 хувь нь, Хөвсгөл аймгийн Цэцэрлэг, Цагаан-Уул, Арбулаг, Бүрэнхайран, Төмөрбулаг сумдын нутаг, Түнэл, Тосонцэнгэл сумдын зарим хэсэгт хотгойд ястны 86 хувь, Улаанбаатар хотод 6 хувь нь оршин суудаг.

Дарьгангачууд 31,9 мянга орчим хүн амтай бөгөөд гарал үүслийн хувьд Монголын олон хошуудаас сүрэгчээр цугларч нутагшсан монголчууд бөгөөд Сүхбаатар аймгийн Баруун-Урт хотод, Баяндэлгэр, Онгон, Наран сумдын бүх нутаг, Халзан, Асгат сумдын нэлээд хэсэгт дарьгангачуудын 82,6 хувь нь оршин суудаг. Дарьгангачуудын 9 орчим хувь нь Улаанбаатар хотод, 4 орчим хувь нь Дархан, Эрдэнэт хотууд, Төв, Сэлэнгэ аймагт, 2 хувь нь Дорнод аймагт оршин сууж байна.

Буриадүүд нь 40,6 мянга орчим бөгөөд, тэдгээрийн 42 хувь нь Дорнод аймгийн Баян-Уул, Дашбалбар сумдад, Цагаан-овоо сумын ихэнх нутаг, Чулуунхороот сумын баруун хэсэг, Норивлон сумдад, Хэнтий аймгийн Дадал, Батширээт сумдын бүх нутаг, Хэнтий аймгийн нутгийн хойд хагаст 15,3 хувь нь, Булган аймгийн Тэшиг, Хөвсгөл аймгийн Цагаан-Үүр сумдад, Ханх хорооны зарим хэсэгт оршин сууна. Буриад ястны хүн амын 1/4 нь Улаанбаатар хотод, мөн ийм хэсэг нь Өндөрхаан, Дархан, Сүхбаатар, Эрдэнэт, Булган, Мөрөн хотуудад оршин сууж байна.

Дөрвөдүүд нь Баруун Монголын ойрад угсааны ястан бөгөөд ойролцоогоор 66,7 мянга орчим дөрвөд ястан оршин сууж байна. Дөрвөдүүд ийн 54,2 хувь нь Увс аймгийн Бөхмөрөн, Давст, Өлгий, Өмнөговь, Сагил, Түргэн, Ховд сумдын бүх нутаг, Наранбулаг сумын ихэнх хагас, Тариалан сумын сумын нилээд нутагт, Ховд аймгийн Дөргөн сумын ихэнх нутагт 7,8 хувь нь, 20 орчим хувь нь Улаанбаатарт, 13,2 хувь нь Орхон, Дархан-Уул, Төв, Сэлэнгэ аймгуудад оршин сууж байна.

Баядууд нь 51 мянга орчим хүн амтай бөгөөд 62,4 хувь нь Увс аймгийн Зүүнговь, Малчин, Хяргас, Тэс сумдын бүх нутаг, Наранбулаг сумын зүүн хагаст оршин сууна. 1980-аад оноос баядууд Улаанбаатар, Улаангом, Дархан, Эрдэнэт хотууд, Төв, Сэлэнгэ аймгуудад шилжин суурьших болсон. Улаанбаатар хотод баяд ястны хүн амынх нь 1/5 орчин нь оршин суудаг. 12,6 хувь нь Дархан-Уул, Орхон, Сэлэнгэ, Булган аймгуудад байдаг.

Захчин ястан нийт 30 орчим мянга бөгөөд хүн амынх нь 72,7 хувь нь Ховд аймгийн Манхан, Зэрэг, Алтай, Мөст, Үенч сумдад, 23,1 хувь нь Сэлэнгэ, Дархан-Уул аймгуудад, Улаанбаатарт хотод оршин сууж байна. **Урианхай ястан** нийт 25 мянга орчим хүн ам бөгөөд хүн амынх нь 26 хувь нь Ховд аймгийн Ховд хот, Мөнххайрхан суманд, 26 хувь нь Баянөлгий аймгийн Алтай, Булган, Буянт сумдад, 37,7 хувь нь Улаанбаатар, Сэлэнгэ, Хөвсгөл, Дархан-Уул аймгуудад оршин сууж байна.

Дархад ястан нь 19 мянга орчим бөгөөд хүн амынх нь 85 хувь нь Хөвсгөл аймгийн Баянзүрх, Ренчинлхүмбэ, Улаан-Уул, Цагааннуур

сумдад, 9,6 хувь нь Улаанбаатар, Сэлэнгэ, Орхон аймгуудад оршин сууж байна.

Торгуудууд 12 мянга орчим бөгөөд 55,4 хувь нь Ховд аймгийн Булган суманд, 27 хувь нь Улаанбаатар хотод, 13,7 хувь нь Дорнод, Сэлэнгэ, Дархан-Уул аймгуудад оршин байна.

Өөлдүүд 14,5 мянга орчим бөгөөд 44,4 хувь нь Ховд аймгийн Ховд, Эрдэнэбүрэн сумдад, 22,5 хувь нь Улаанбаатар хотод, 19 хувь нь Архангай аймагт, 11 хувь нь Баянхонгор, ГовьАлтай, Завхан, Сэлэнгэ, Төв, Хөвсгөл, Дархан-Уул, Орхон аймгуудад оршин байна.

Хотонгуудын нь бараг 70 орчим хувь Увс аймгийн Тариалан суманд оршин суух бөгөөд Дархан-Уул, Орхон, Улаанбаатар хотод үлдэх хувь нь оршин сууж байна.

Мянгадууд 6 мянга орчим бөгөөд Ховд аймгийн Мянгад суманд мянгад ястны 70 орчим хувь оршин суудаг. Үлдэх хувь нь Улаанбаатар, Дархан-Уул, Орхон, Увс, Сэлэнгэ аймгуудад амьдран сууна.

Казахууд бол өнөөдрийн Монгол Улс дахь түрэг угсааны хамгийн том төлөөлөгч юм. Казахууд 103 мянга орчим бөгөөд хүн амынх нь 78 хувь нь Баян-өлгий аймгийн Улаанхус, Толбо, Дэлүүн, Булган, Баяннуур, Сагсай, Алтанцөгц, Цэнгэл, Ногооннуур сумдад, 9,7 хувь нь Ховд аймгийн Ховд, Булган сумдад, 11 орчим хувь нь Улаанбаатар, Сэлэнгэ, Төв, Дархан-Уул аймгуудад оршин сууж байна.

Цаатангууд нь Хөвсгөл аймгийн Цагааннуур сумын уул тайгаар нутаглана. Цаатан гэдэг нь цаа бугатан гэсэн үгийн товчлогдсон дуудлага юм. Гэрийн цаа буга нь цайвар цагаан өнгөтэй байдгаас энэ нэр үүсчээ. Хилийн шугам өөрчлөгдөж, Тарисын рашааны хавь нутаг, Долоон хөшиг, Тэнгис нурууд, Билимын хөндий хилийн цаана үлдэх болсны улмаас тэнд нутаглаж байсан цаатан нар Хөвсгөл аймгийн Улаан-Уул, Ренчинлхүмбэ суманд шилжин ирж суурьшсан юм. Тэр үед амьдрал нэн ядуу, анх нүүж ирэх үед 300 гаруйхан цаатан, 150-200 хүн шилжин ирж суурьшсан бол одоо 1400 гаруй цаатан, 30 гаруй цаатан өрхөд 200 гаруй хүн тайгад аж төрж байна. Мөн Цагааннуур, Улаан-Уул сумын төвд 150 шахам, Улаанбаатар хот, Сэлэнгэ аймагт 100 шахам цаатангууд оршин сууж байна. Цаатангууд өөр хоорондоо тува хэлээр, бусадтай монгол хэлээр ярьдаг. Улаан-Уул сумын цаатнуудыг тайгын, Ренчинлхүмбэ сумынхныг зүүн тайгын цаатангууд гэдэг. 1980-аад оны эхээр Цагааннуур сумыг байгуулахад Улаан-Уул сумын баруун тайгынхан Цагааннуур суманд шилжин суурьшжээ. Манай улсад одоо нийтдээ 300 шахам цаатнууд оршин суудаг. Цаа малладаг хүмүүсийг дотор дархад, халх, дөрвөд хүмүүс ч бий.

Ховд аймгийн Буянт суманд 400 гаруй мончоого-үрианхайчууд шилжин ирж нутаглажээ. Түрэг хэлтэнд багтах цөөн тооны чантуу/ узбек/ нар Ховд хот, түүний орчим оршин сууж ногооны ажил эрхлэж байсан бөгөөд манай улсад нийт 380 орчим узбекүүд байна.

Бусад угсаатан, ястнуудын тоо дээрхи ястангуудтай харьцуулахад бага бөгөөд хүн амын дунд эзлэх хувь нийлээд 2 хүрэхгүй хувийг эзлэх тул нутагшилт, байршилтыг нь бичээгүй болно.

Монгол Улсын 1992 онд батлагдсан шинэ Үндсэн Хуулийн арван дөрөвдүгээр зүйлийн хоёрдугаар хэсэгт “Хүнийг үндэс, угсаа, хэл, арьсны өнгө, нас, хүйс, нийгмийн гарал, байдал, хөрөнгө чинээ, эрхэлсэн ажил, албан тушаал, шашин шүтлэг, үзэл бодол, боловсролоор нь ялгаварлан гадуурхаж үл болно. Хүн бүр эрх зүйн этгээд байна” гэж заасан нь улс нийгмийн доторхи үндэстэн ястны харилцаа, бүтэц бүрэлдхүүн нь бүх

талаар хуулийн хамгаалалттай байж, цөөнхийн соёл, хэл, зан заншлыг хамгаалах, олонхийн адил тэгш хөгжүүлэх боломжийг бүрдүүлэхэд чиглэгджээ.

Дүгнэлт

Монгол үндэстэн түүхийн урт хугацаанд бүрэлдэн бий болж, түүнийг бүрдүүлэгч ястангууд олон зууны турш хөгжил дэвшлийн янз бүрийн замыг туулсан боловч төр, засгаас явуулж ирсэн бодлогын үр дүнд харьцангуй тогтвортой байдалд хөгжиж байна.

Өнөөдөр манай оронд хорь гаруй ястан оршин сууж байгаа бөгөөд эдгээр ястан хүн амын тоо, насны бүтэц, хүн амын өсөлт, хүн амд эзлэх хувь хэмжээ зэрэг хүн ам зүйн үзүүлэлтүүдээр өөр хоорондоо өвөрмөц ялгаатай байна.

2000 оны байдлаар манай улсын хүн амын 92.8 хувийг халх, казах, дөрвөд, буриад, баядууд, үлдэх 7.2 хувийг бусад ястангууд эзэлж байна. Нийт хүн амын 81 хувийг халх ястан эзлэн бусад ястангуудтай харьцуулахад дийлэнх олонхи болж монгол хэл, соёл, ахуй, зан заншил, нийгэм эдийн засгийн онцлогийг бүрдүүлэхэд шийдвэрлэх үүрэгтэй байна.

Улс орны хүн ам дотор үндэстэн ястны өсөлт, эзлэх хувь хэмжээ өөрчлөгдөх нэг шалтгаан нь гадаад шилжих хөдөлгөөн болох нь тодорхой байна. Үүний тод жишээ бол 1989- 2000 оны хүн амд эзлэх хувь халх ястан эрс өссөн харин казахуудын эзлэх хувь болон тоон өсөлт буурсан явдал юм.

Ястны энэхүү өсөлтөд хүн амзүйн голлох үзүүлэлтүүд, түүний дотор насны бүтцийн ялгаатай байдал ихээхэн нөлөөлж байна. Тухайлбал: казах иргэдийн дунд 15 хүртэлх насны хүүхэд 43 хувийг эзэлж байхад энэ үзүүлэлт буриадуудад 30 орчим хувьтай байна. Энэ нь казах эмэгтэйчүүдийн төрөлт бусад ястнаас харьцангуй өндөр байдагтай холбоотой юм.

Ястны нутагшилт, түүнд гарч байгаа өөрчлөлт ч харилцан адилгүй байна. Тухайлбал, 1989 онд Дархан-Уул аймагт дөрвөд ястны эзлэх хувь 2,9 байсан бол 2000 оны тооллогын үед 4,2 хувь, баяд ястны эзлэх хувь 1,6 хувь байснаа бол 3,5 хувь болон өссөн нь үүнийг гэрчилнэ.

Монгол Улсад ястны зэрэгцээгээр үндэстэн бүрэлдэн тогтнож байгааг онцгойлон тэмдэглэх хэрэгтэй.

Даяарчлагдаж байгаа өнөөгийн нөхцөлд үндэстэн ястан өвөрмөц онцлогоо хадгалан үлдэхийн зэрэгцээ хүн төрөлхтний хуримтлуулсан үнэт зүйлсээс эзэмшиж, ялангуяа оюуны үнэт зүйлсээ улам баяжуулан, илүү дэвшилттэй соёл иргэншлийг хүлээн авч, дэвшлийг эрхэмлэн хөгжих ёстой. Ингэснээр үндэстэн, ястны хөгжил шинэ түвшинд гарч, хүн төрөлхтний хөгжилд өөрийн хувь нэмрээ оруулах болно.

Нийгмийн хөгжлийн жам ёсны дагуу Монгол Улсад эдгээр ястангуудын нэгдэл нягтралын үр дүнд “Монгол” гэдэг үндэстэн бий болж байна. Бидний үзэж байгаагаар Монгол овогтой, ястан нэгдэж Монгол Үндэстэн бүрэлдэн тогтнох үйл явц бүр 13-р зууны үеэс эхэлсэн боловч тэдний дараачийн үед Монголчуудын бутрал, хоорондын тэмцэл, хөдөлгөөн, Манжийн

эрхшээлд орсон зэргээс болоод нэгдмэл нэг үндэстэн бий болох процесс нилээд удааширсан байна. Харин 1911 оны Үндэсний хөдөлгөөн, 1921 оны Ардын Хувьсгалын ялалтын дараа нийгэм, эдийн засаг, соёл, боловсролын хүрээнд гарсан гүн гүнзгий өөрчлөлтийн явцад нэгдмэл нэг Монгол Үндэстэн бий болж байна.

Монгол Улсын шинэ Үндсэн Хуульд (1.х-3) “Монгол Улс төрийн байгууламжийн хувьд нэгдмэл байна” гэж заасан нь үүнийг баталж байгаа хэрэг. Үндэсний бүх шинжүүдийн дотроос (түүхэн үүднээс өвөг дээдэс өвлөн суурьшсан нэгдмэл нэг нутаг дэвсгэртэй, эдийн засгийн нэгдмэл нэг амьдралтай, бичиг үсэг, нийтлэг нэг соёл, зан заншил, нэгдмэл нэг үндэсний ухамсар, ойн мэдрэмж зэрэг) нийтлэг нэг хэл дээр тулгуурласан бичиг үсэг, соёл, ухамсар бол хамгийн гол үзүүлэлт гэж эрдэмтэд баталдаг.

Түүхэн явцад Монгол Улсад халх аялгуун дээр тулгуурласан Монгол хэл хөгжиж боловсронгуй болсоор байгаа билээ.

Аливаа улсын болон олон нийтийн голлох байгууллагын нэр тэр үндэснийхээ нэртэй давхцан тохирч байдаг. Тийм ч учраас манай улсыг Богд хаант Монгол Улс, БНМАУ, Монгол Улс гэх мэтээр нэрлэж ирсэн нь зүйн хэрэг.

Хэлний хувьд авч үзвэл Монгол Улсын хүн амын 96 хувь нь Монгол хэлтэнд багтдаг Монголчууд юм.

Ном зүй

1. Монгол Улсын Үндсэн Хууль. УБ 1992
2. БНМАУ-ын угсаатны зүй. I,II, III боть. УБ 1989, 1996
3. Бадамхатан С. БНМАУ-ын үндэстний ба угсаатны хөгжлийн асуудалд Түүхийн судлал. IX боть, УБ1960
4. Баянтөр М, Гунгаадаш Б, Нямбуу Ч, Сүхбаатар О. БНМАУ-ын хүн амын газарзүйн зарим асуудлууд. УБ 1971
5. Баянтөр М. Монголын хүн амын тооны зарим ээдрээ (судлагаанаас төрсөн шүүмж) Засгийн Газрын мэдээ., 1995-01-19. №8
6. Баясгалан Б, Цэцгээ П, бусад. Хүн ам зүйн гарын авлага. УБ 1993
7. Бямбасүрэн Д. Буриад түмний гарал, түүх, угсаатны онцлог. УБ 2003
8. Бямбасүрэн Д. Орчлонгийн хүрд. УБ 1994, 2002
9. Гантулга Ц. Алтайн урианхайчууд. УБ 2000
10. Гонгор Д. Халх товчоон. УБ 1970
11. Гонгор Д. Ховдын хураангуй түүх. УБ 1964
12. Гумилёв Л.М. Евразийн түүхээс. УБ 2000
13. Гунгаадаш Б. БНМАУ-ын нийгэм-эдийн засгийн газарзүй. УБ 1986
14. Жамсран Л. Дарьгангын сүрэг хошуу. УБ 1994
15. Майский И. Орчин үеийн Монгол /Автономит Монгол XX зууны гараан дээр/. УБ 2001
16. Монголын түүхийн бага нэвтэрхий толь. УБ 1998
17. Монгол Улсын хүн ам, статистик 70., УБ 1994

18. Монгол Улсын хүн амын дотоод шилжих хөдөлгөөний микро түвшний судалгаа 2000, УБ 2001
19. Нямбуу Х. Монголын угсаатны зүйн удиртгал. УБ 1992
20. Совд Г. Монгол Улсын Үндсэн Хууль, Хүний Эрх., УБ 1999
21. Сүхбаатар О. БНМАУ-ын хүн амын шилжих хөдөлгөөн. УБ 1973
22. Хүн ам, орон сууцны тооллого 2000, Нэгдсэн үр дүн. УБ 2002
23. Хүн ам, орон сууцны 2000 оны улсын тооллого (аймгуудаар) УБ МУҮСГ 2001
24. Хүн ам, орон сууцны 2000 оны улсын тооллого: Улаанбаатар хотын тооллогын дүн. УБ МУҮСГ 2001
25. Чимитдоржиев Ш.Б. Буряадай түүхэ бэшэгүүд. Улаан-Үдэ 1992